

İbn Hubel el-Bağdādî'nin *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb* adlı eserinde çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine

Ahmet Acıduman^{1,*}, Özgür Kuş²

Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, ¹Tıp Tarihi ve Etik Profesörü, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Gülhane Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Göz Kornea Birimi, ²Sağlık Teknikeri; Tıp Tarihi ve Etik Bilim Doktoru

*İletişim: Ahmet Acıduman aciduman@medicine.ankara.edu.tr; ahmetaciduman@yahoo.com

SUMMARY: Acıduman A, Kuş Ö (Department of History of Medicine and Ethics, Ankara University Faculty of Medicine, Ankara, Turkey). On child health and diseases in *Kitāb al-Mukhtārāt fī al-Ṭıbb* by Ibn Hubal al-Bağhdādî. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* 2021; 64: 49-59.

The aim of this study is to translate the sections on child health and diseases in the book *Kitāb al-Mukhtārāt fī al-Ṭıbb* written by Ibn Hubal al-Bağhdādî in the 12th century from Arabic into Turkish and to bring the obtained information to the history of Turkish medicine literature and to evaluate this information in the context of that period. In this study, a printed copy of *Kitāb al-Mukhtārāt fī al-Ṭıbb* in Ankara University Faculty of Medicine, History of Medicine and Ethics Department Library was examined. Information on child health and diseases are discussed in the first volume of the work under the titles “The chapter on the prevention of the newborn”, “The chapter on the treatment of diseases of children” and “The chapter on the prevention of children, young people, middle-aged and the elderly”. As a result, it is possible to say that the information provided by Ibn Hubel al-Bağhdādî about the health and diseases of children in his *Kitāb al-Mukhtārāt fī al-Ṭıbb* corresponds to the information contained in the books of Rhazes's *The Book on Medicine Dedicated to Al-Mansur*, Haly Abbas's *The Royal Book* and Avicenna's *The Canon of Medicine*.

Key words: *Ibn Hubal al-Bağhdādî, Kitāb al-Mukhtārāt fī al-Ṭıbb, child health and diseases, pediatrics, history of medicine.*

ÖZET: Bu çalışmanın amacı İbn Hubel el-Bağdādî'nin XII. yüzyılda kaleme aldığı *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb* adlı eserinde çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine yazılmış bölümleri Arapçadan Türkçeye çevirerek sunmak, elde edilen bilgileri Türk tıp tarihi literatürüne kazandırmak ve bu bilgileri o dönem bağlamında değerlendirmektir. Bu çalışmada *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb*'ın Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi'nde yer alan basılı bir nüshası incelenmiştir. Çocuk sağlığı ve hastalıkları ile ilgili bilgiler eserin birinci cildindeki “Yenidoğanın tedbiri hakkındaki bölüm”, “Çocukların hastalıklarının tedavileri hakkındaki bölüm” ve “Çocukların, gençlerin, orta yaşlıların ve yaşlıların tedbiri hakkındaki bölüm” başlıkları altında ele alınmıştır. Sonuç olarak İbn Hubel el-Bağdādî'nin çocukların sağlığı ve hastalıkları hakkında *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb*'ında verdiği bilgilerin er-Rāzî'nin *Kitābu'l-Mansûri*, 'Alî b. el-'Abbās'ın *Kāmilu's-Şınā'ati't-Ṭıbbiyye* ve İbn Sina'nın *el-Ḳānûn fī't-Ṭıbb*'ında yer alan bilgilerle örtüştüğünü söylemek olanaklıdır.

Anahtar kelimeler: *İbn Hubel el-Bağdādî, Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb, çocuk sağlığı ve hastalıkları, pediatri, tıp tarihi.*

Tıp tarihi literatürü gözden geçirildiğinde çocuk sağlığı ve hastalıkları konusunun antik dönemlerden başlayarak farklı uygarlıklarda çeşitli yazarların ilgisini çektiği ve bu bağlamda da önemli tıbbi

eserlerde bu konuya yer verildiği görülmektedir. Orta Çağ'da İslam dünyasında uygulanan tıbbın temel kaynaklarından birisi olan Yunan – Roma tıbbının en önemli isimlerinden Hippokrates (MÖ

460-370) *Aforizmalarının* üçüncü bölümünde çocuk hastalıkları ile ilgili bilgiler verirken,¹ Galenus (MS 129-200) da *De sanitate tuenda* adlı eserinin bir kısmında çocukların sağlığının korunması üzerine açıklamalarda bulunmuştur.² Efesli Soranus (MS I-II. yüzyıl) ise kadın hastalıkları ve doğum konusunda yazdığı *Gynecia* adlı eserinde de çocukların sağlığı ve hastalıkları üzerine yazılmış bölümlere yer vermiştir.³ Efesli Rufus'un (MS I-II. yüzyıl) da çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine ayrı bir eser kaleme aldığı ama bu eserin günümüze ulaşmadığı bilinmektedir.⁴ Bu eserin *Tedbiru'l-Etfāl* ya da *Tedbiru's-Şıbyān* ya da *Kitābun fī Terbiyeti'l-Etfāl* adlı Arapça çevirisinden yapılan bazı alıntıların Ebū Bekr Muhammed b. Zekeriyā er-Rāzī'nin (MS 865-925) *Kitābu'l-Hāvī fī't-Tıbb* adlı eserinde⁵ ve yine X. yüzyıl hekimlerinden Ebū'l-'Abbās Aḥmed b. Muḥammed b. Yaḥyā el-Beledī'nin *Kitābu Tedbiri'l-Habalā ve'l-Etfāl ve's-Şıbyān* adlı eserinde bulunduğu görülmektedir.⁶ Oribasius (MS 325-403) hem *Collcectiones Medicae* adlı eserinde⁷ hem de *Synopsis*'inde bu konuları içeren bölümlere yer vermiştir.⁸ Amidalı Aetius (MS VI. yüzyıl) da *Tetrabiblos* adlı eserinde çocuklar için alınacak tedbirler ile onların hastalıklarında yapılacaklara yer ayırmıştır.⁹ Aeginalı Paulus (MS 625-690) ise *Epitome* adlı eserine gebelerin ve çocukların tedbiri ile başlamış, hastalıkları ve eğitimleri hakkında da bilgiler vermiştir.^{10,11} Aeginalı Paulus'un da *Tedbiru'l-Havāmil* ve *Tedbiru's-Şabī ve 'İlācuhu* adlı Arapça çevirileri olduğu bilinen eserlerinin bulunduğu⁵ ve bunlardan yapılmış bazı alıntıların Rāzī'nin *el-Hāvī*'sinde⁵ ve Beledī'nin gebeler ve çocuk hastalıkları üzerine yazdığı eserinde yer aldığı bilinmektedir.¹²

Orta Çağ'da İslam dünyasında da gebelik ile çocukların tedbiri, hastalıkları ve eğitimi konularının, farklı zaman dilimlerinde ve coğrafyalarda kaleme alınan çeşitli müstakil eserlerin konusu olurken, genel tıbbi eserlerin içerisinde de ele alındığı görülmektedir. 'Alī b. Rabben eṭ-Ṭaberī (ö. MS 861'den sonra) *Firdevsu'l-Hikme*'sinde çocuk için alınacak tedbirler ile eğitimi konusuna iki kısa bölümde değinmiştir.^{13,14} Sābit b. Ḳurra'nın (MS 836-901) da *Kitābu'z-Zahīre fī 'İlmi't-Tıbb* adlı eserinde sağlığın korunması bölümünde çocukların sağlığının korunması hakkında kısa bir bilgi verdiği görülmektedir.^{15,16} Öte yandan çocuk hastalıkları konusunda kaleme alınan ilk müstakil eser olarak kabul edilen kitapçık ise Ebū Bekr Muhammed b. Zekeriyā er-Rāzī'ye aittir.^{17,18} *Practica Puerorum* adlı Latince çevirisi ile içeriği hakkında bilgi sahibi olunan bu eserin,¹⁹ halen günümüze ulaşmış

herhangi bir Arapça nüshası bilinmemektedir.²⁰ Rāzī gebe ve cenin için alınacak tedbirler, doğumun kolaylaştırılması için yapılacaklar, lohusanın ve yenidoğanın tedbiri ile sütannenin seçimi ve onun tedbiri gibi konuları ise *Kitābu'l-Manşūrī* adlı eserinin "sağlığın korunması" üzerine olan dördüncü makalesinde ele almıştır.^{21,22} Rāzī'nin çocuk hastalıkları hakkındaki bu öncü eserinden sonra, X. yüzyılda gebelik, çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine üç önemli eserin yazıldığı görülmektedir. Bunlardan ilki tam adı Ebū Ca'fer Aḥmed b. İbrāhīm b. Ebī Ḥālid el-Cezzār el-Ḳayrevānī olan İbnu'l-Cezzār'ın (ö. MS 979) *Kitābu Siyāseti's-Şıbyān ve Tedbirihi* adlı eseridir. 'Arīb ibn Sa'd/Sa'īd el-Kātib el-Ḳurtubī (ö. MS 979-80) Endülüs'te *Kitābu Ḥalki'l-Cenīn ve Tedbiri'l-Habalā ve'l-Mevlūdīn* adlı eserini kaleme alırken, Ebū'l-'Abbās Aḥmed b. Muḥammed b. Yaḥyā el-Beledī de Mısır'da *Kitābu Tedbiri'l-Habalā ve'l-Etfāl ve's-Şıbyān* adıyla bir eser yazmıştır.²³ Öte yandan çeşitli ansiklopedik tıbbi eserlerde de çocuk sağlığı ve hastalıkları konusuna ayrılmış bölümlerin bulunduğu görülmektedir. Bunlardan birisi 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin (MS 930?-996) *Kāmilu's-Şınā'ati't-Tıbbiyye* adlı eseridir.^{24,25} Ebū'l-Ḳāsim b. el-'Abbās ez-Zehrāvī'nin (MS 936-1013) *et-Tāsrif li-men 'aceze 'ani't-telif* adlı eseri²⁶⁻²⁸ ile İbn Sīnā'nın (MS 980-1037) *el-Ḳānūn fī't-Tıbb*²⁹⁻³¹ ve İsmā'īl Curcānī'nin (MS 1042-1137) *Zahīre-i Ḥ'ārezmşāhī* adlı yapıtlarında bu konuya ayrılmış bölümler bulunmaktadır.^{32,33}

İbn Hubel el-Bağdādī'nin XII. yüzyılda kaleme aldığı *Kitābu'l-Muḥtārāt fī't-Tıbb* adlı eseri de çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine yazılmış bölümler içermektedir.³⁴ Bu çalışmada, adı geçen eserin ilgili bölümlerinin Arapçadan Türkçeye çevrilerek sunulması ve elde edilen bu bilgilerin Türk tıp tarihi literatürüne kazandırılması amaçlanmıştır.

İbn Hubel el-Bağdādī ve *Kitābu'l-Muḥtārāt fī't-Tıbb*

İbn Ebī Uşaybi'a'nın *'Uyūnu'l-Enbā fī Ṭabaḳāti'l-Eḫbbā*'da verdiği bilgilere göre, asıl adı Abū'l-Ḥasan 'Alī b. Aḥmed b. 'Alī b. Hubel el-Bağdādī olan ve el-Ḥilātī nisbesiyle de tanınan Muhezzebu'd-dīn b. Hubel, 3 Zī'l-ka'de 515/2 Şubat 1122 tarihinde Bağdat'ta doğmuştur.³⁵ Abū'l-Ḳāsim İsmā'īl b. Aḥmed es-Semerḳandī'den önce edebiyat, gramer ve fıkıh okuyan ve sonra tıbbıya yönelen Muhezzebu'd-dīn b. Hubel, Bağdat'tan Musul'a gelmiş, oradan da Ḥilāt (Ahlat)'a geçerek, Ermen Şāh'ın sarayında hekim olmuştur. Ahlat'ta uzun bir süre kalan ve burada büyük bir servet sahibi olan İbn Hubel,

Ahlat'tan ayrılarak Mardin'e gelmiş ve burada, her ikisi de Mardin hükümdarı Naşru'd-dîn b. Artuk tarafından öldürülene kadar, Bedru'd-dîn Lū'lū'ya ve en-Nizām'a hizmet etmiş, sonra da Musul'a dönmüştür. Yetmiş beş yaşında görme yetisini kaybeden İbn Hubel, başına gelen kronik bir hastalık nedeniyle ömrünün geri kalanını evinde geçirmiş ve 13 Muḥarrem 610/4 Haziran 1213 tarihinde burada vefat etmiştir.^{35,36} Vernet'in³⁷ verdiği bilgiye göre Muhezzebu'd-dîn b. Hubel'in Keykāvus döneminde Selçuklu sarayında hekimlik yapan Şemsu'd-dîn Abū'l-'Abbās Aḥmed adlı bir oğlu vardır.

İbn Ebī Uşaybi'a'nın 'Uyūnu'l-Enbā fi Ṭabaḳāti'l-Eṭṭebā'da bildirdiğine göre Kitābu'l-Muhtārāt fi't-Ṭıbb Musul'da 560/1164-5 yılında yazılmıştır.³⁵ Muhezzebu'd-dîn b. Hubel'in teorik ve pratik tıp bilgilerini içeren bu en önemli eseri Harvey'in³⁸ bildirdiğine göre üç temel kısma ayrılabilir. Bunlardan ilki genel prensipler ve anatomiye, ikincisi bir farmakopeyi ve üçüncüsü de etkilenen organlara göre, baştan ayağa doğru, hastalıkların bir sıralamasını içermektedir. Eser Orta Çağ boyunca Latinceye çevrilmemiş olmakla beraber, farklı zamanlarda kopyalanan nüshaların sayısı ve bunların yayıldığı coğrafyalar göz önüne alındığında Kitābu'l-Muhtārāt fi't-Ṭıbb'ın oldukça rağbet görmüş önemli bir eser olarak değerlendirilebileceği anlaşılmaktadır.³⁸ Eserin Türkiye kütüphanelerinde bulunan nüshaları³⁹ ve yine Haydarabad'da 1943-1944 yıllarında matbu olarak yayınlanması³⁸ da bu görüşü destekler görünmektedir.

Muhezzebu'd-dîn b. Hubel'in Kitābu'l-Muhtārāt fi't-Ṭıbb'dan başka, Cevād olarak tanınan vezir Cemālū'd-dîn Muḥammed için Kitābu't-Ṭıbbi'l-Cemālī adıyla yazdığı bir eseri de bilinmekle beraber,³⁵ adı geçen eserin günümüze ulaşan bir nüshası bulunmamaktadır.³⁸

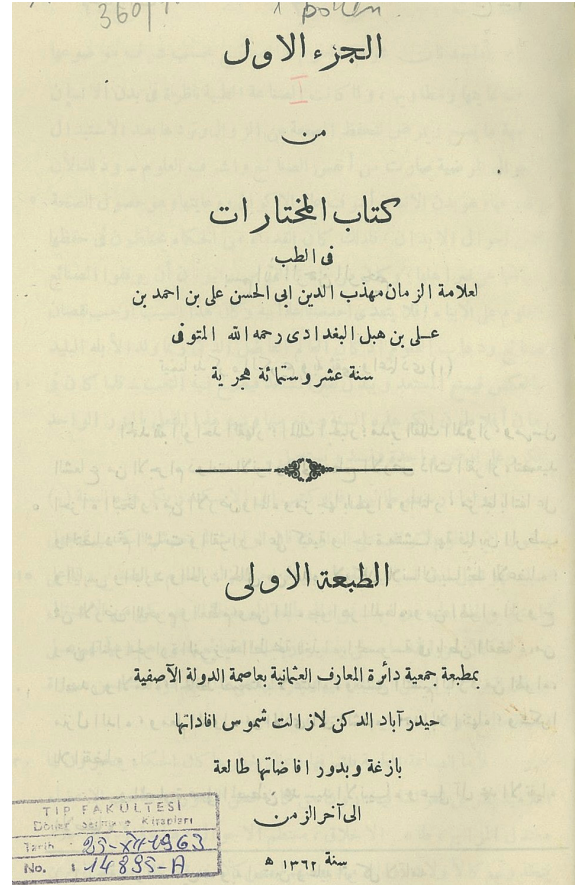
Literatür gözden geçirildiğinde Kitābu'l-Muhtārāt fi't-Ṭıbb'ın böbrek ve mesane taşlarının nedenlerini, semptomlarını ve tedavilerini kapsayan iki bölümünün Fransızca çevirisinin yapılmış ve yayınlanmış olduğu,^{37,38} yine adı geçen eserin omurga hastalıkları ve travmaları,⁴⁰ kafa yaralanmaları ve kırıkları⁴¹ ile yaşlılarla ilgili tedbirleri⁴² içeren bölümlerin Türkçe çevirilerini de kapsayan çalışmaların bulunduğu görülmektedir.

Materyal ve Metot

Bu çalışmada Kitābu'l-Muhtārāt fi't-Ṭıbb adlı eserin Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi'nde yer alan basılı bir nüshası incelenmiştir (Şekil 1).³⁴ Çocuk sağlığı

ve hastalıkları ile ilgili bilgilerin eserin birinci cildindeki "Faşlun fi tedbiri'l-mevlūd (Yenidoğanın tedbiri hakkındaki bölüm)", "faşlun fi mudāvāti emrādi'l-eṭfāl (Çocukların hastalıklarının tedavileri hakkındaki bölüm)" ve "Faşlun fi tedbiri'l-insāni mine'ş-şıbyāni ve'ş-şubbāni ve'l-kuḥūli ve'l-meşāyih (Çocukların, gençlerin, orta yaşlıların ve yaşlıların tedbiri hakkındaki bölüm)" başlıklı bölümlerinde yer aldığı görülmektedir.³⁴ Arapçadan Türkçeye yapılan çeviri sırasında "çocuk" kelimesi ile karşılanan "mevlūd, şabī, ṭıf" gibi bazı terimler, esas metinde kaştedilen çocukluk döneminin anlaşılabilmesi için, çeviri metninde parantez içerisinde gösterilmiştir. İbn Hubel el-Bağdadī'nin adı geçen eserinin "Yaşların/çağların mizacı hakkındaki bölüm"ünde verdiği tanımlar, onun insan ömrünün dönemlerini nasıl ele aldığını göstermektedir:

"Ṭıf: Uzuvları kuvvetli ve hareketleri sert/güçlü olmayanlardır. Şabī: Dişlerinin düşmesi sona ermeyenlerdir. Mutera'ra': Dişlerinin düşmesi sona

Şekil 1. Bu çalışmada kullanılan Kitābu'l-Muhtārāt fi't-Ṭıbb'ın Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi'nde bulunan matbu nüshasının birinci cildinin iç kapak sayfası.³⁴

eren ve tekrar çıkmayanlardır. *Murāhiḳ ve Ğulām: Ergenlik çağına giren ve rüya görenlerdir. Şebāb 35 yaş ile 40 yaşına kadar olanlardır. Kuhūle: 40 yaşından 60 yaşına kadar olanlardır. Şeyhūhe: 60 yaşından büyük olanlardır.*"³⁴

Makalenin yazarları tarafından Arapçadan Türkçeye çevirisi yapılan ve yazının Bulgar bölümünde sunulan bu bilgilerin tıp tarihi içerisindeki yerleri, tıp tarihi literatüründe yer alan çalışmalarda elde edilmiş olan bilgilerle karşılaştırılarak, Tartışma bölümünde belirlenmeye çalışılmıştır.

Bulgular

İbn Hubel'in *Kitabu'l-Muhtārāt fī'ṭ-Ṭıbb*'in üç bölümünde çocukların sağlığı ve hastalıkları hakkında bilgi verdiği görülmektedir. Bunlardan ilki "Yenidoğanın tedbiri hakkındaki bölüm"dür. Bu bölüme öncelikle gebelerin tedbiri hakkında bilgi verilmekle başlanmıştır:

Yenidoğanın (mevlūd) tedbiri hakkındaki bölüm

Sağlığın korunması ve hastalıkların tedavisi kısımlarında çocuklara (ıṭf) ve yaşlılara (şeyhūhe) [yönelik] ortak bir tedbir almak tabiplerin adetindedir, çünkü onların durumu bunu gerektirir, zira onların hükmü ne sağlıklıların ne de hastaların hükmü gibidir, bundan dolayı onların sağlığının korunması ve mizaçlarının tedavisindeki sözleri ayrı tuttular ve biz de onların eserlerini inceleyerek, onların yolundan gidiyor ve mizacı mutedil/dengeli olan yenidoğanların (mevlūd) tedbiri ile başlıyoruz ve bu komuya gebelerin tedbiri ve doğumu kolaylaştırma hakkındaki sözlerle giriş yapıyoruz.

Gebenin düşmeden, darbeden ve özellikle gebeliğin başında ve sonunda sıçramadan sakınması; kebere, ham zeytin ve acı bakla gibi keskin ve acı gıdalardan kaçınması; özellikle fasulye, sedefotu ve susam gibi idrar ve adet söktürücülerden sakınması ve sıklıkla düşük sebebi olduğu için cinsel ilişkiden kaçınması gerektiğini söylüyoruz. Gebenin gıdası tavuk, turaç/sülün, oğlak ve kuzu eti gibi uygun olmalıdır. Gıda bölünmeli ve azaltılmalı, özellikle aşerme ve nefesin değişkenliği sırasında ravent sırası ve meyve şarabı gibi tutucu sıralarla midenin ağız güçlendirilmelidir. Eğer zayıftık ya da kuvvet düşüklüğü bulduysan, öd ağacı tabletlerinden biraz içirirsin, maṣṭika ve günlük çiğnetirsin, midenin ağızını düzelden ve aşermeyi kesen ayva, elma ve şekerli ekşi turunç ikram edersin. Gebe şiddetli yorgunluktan, hamamda kalmayı ve uygun yumuşak egzersiz yapmayı uzatmaktan sakınmalıdır. Oyuna,

*mutluluğa, gezintiye, nefesi kolaylaştıran ve ruha canlılık veren her şeye açık olmalıdır. Kan almaktan ve ishalden kaçınılmalı, şayet büyük bir durum bunu gerektiriyorsa bu dikkatli bir şekilde ve sakınılarak uygulanmalıdır. Gebeliğin son ayları olduğunda, yağ ile ovma ve tatlı ılık su ile yıkanma kullanılır.*³⁴

Bundan sonra doğum sırasında ve doğum güçleştiği zaman yapılması gerekenler anlatılmakta, doğumdan sonra plasentanın çıkmadığı durumlarda ve doğum sonrası kanama durumlarında yapılacaklarla ilgili bilgi verilmektedir:

Doğum zamanı yaklaştığında bir küvete oturur, yağla yağlamayı sıkça yapar, isfīdbāclar^a gibi yağlı et suları yudumlar, badem yağı ile şekerlenmiş tatlı yer, tutuculardan [kabız yapıcı yiyeceklerden] uzak durur ve seri bir şekilde kalkar, oturur ve yürür. Doğum sancısı geldiğinde nefesini tutar, sallanır, karnın aşağısını, böğürlerini, apış arasını ılık cıva yağı ve şebboy yağı ile yağlar ve ebe de onun sırtını yağlamayı artırır. Doğum sancısı şiddetlendiğinde ve doğum zorlaştığında yağlı et suları, özellikle semiz piliçlerin suları yudumlattırılır. Eğer zorluk artarsa mür tabletlerinden biraz içirilir ve şeytantsi, sedefotu, kasnı otu sakızı, mür, cavşır, kükürt alınır, ondan yarım dirhem^b yapılır ve içinde çemen otu ve kızıl fasulye pişirilmiş su ile içirilir, bir dirhem kurt helvası/mangır otu ebhel suyuyla verilir ya da yarım miskal^c ğaliya^d şarapla karıştırılıp verilir, burun tutulur ve kündüşle aksırtılır. Doğurduğunda, plasenta [içeride] tutulursa, bahsedilen ilaçları kullanır ve özellikle içerisinde mür, şeytantsi, kına, cavşır, kükürt [bulunan] bir şey ile tütsülenir. Bundan fındıklar yapılır, kadın delik açılmış bir leğen üstüne oturur, vulvasını delik üzerine koyar ve tütsüler. Hoş kokuları koklamasına yardım edilir ve et suyu içirilir.

*Doğumu kanama izlerse adet çok olması bölümünde bahsedilenlerle tedavi edilir. Eğer az [miktar] kan görülürse ve bu durum doğal bir hal aldıysa, yeterli [miktar] kan görünceye kadar gıda hafifletilir, kadının durumu sebebiyle olan dolgunluğu azaltılır ve adet kanamasının tutulmasına yönelik tedbir alınır.*³⁴

Adı geçen bölümün bundan sonraki kısmında bebeğin doğmasından sonra yapılacaklar ele

a "isfed-bā, isfed-bāc: A kind of dish made of meat, onions, butter, cheese, &c, or of bread and milk."³³

b "dirhem (a.i.c.: derāhim): 1. eski okkanın dörtüzyüzde biri. 2. gümüş para."³⁴; "A. dirham: 1. A drachm, of which four hundred make a Turkish oke. 2. An ancient silver coin of about the value of sixpence sterling. 3. Silver money."³⁵; "dirhem c. derāhim, dirhem, gümüş para, para, -dirhem (ağırlık birimi yaklaşık 3,24 gr.)"³⁶

c "miskal ("ka" uzun okunur. a.i. siklet'den. c. mesākil): yirmi dört kıratlık bir ağırlık ölçüsü. [on dört kırat bir şer'i dirhem karşılığıdır]."³⁴; "A. misqāl: 1. A weight of one drachm and a half. 2. A gold coin."³⁵; "misqāl c. mesākil, ağırlık, -ağırlık birimi miskal (bir buçuk dirhem, 4 kırat / 4,618 gr.)"³⁶

d "ghāliya: Civet; a composition of musk, ambergris, camphor, and oil of bennuts."³³ "A. ghāliya: The perfumed compound galia moschata."³⁵

alınmaktadır. Göbeğin kesilmesi, derisinin tuzlanması, kundaklanması, yıkanması, emzirilmesi ve bebek için en uygun olan süt hakkında bilgi verilmektedir:

Yenidoğanın (mevlūd) tedbirine gelince çocuk (tıfl) doğduğunda ilk olarak onun göbeğini kesmeyle başlamak gerekir, sonra yün bir iplikle nazik bir şekilde bağlanır, kesilen yerin üzerine zeytinyağına batırılmış ve sonra üzerine ezilmiş kardeşkanı, sarı kökler ve anzerut serpilen bir yün konur ve o yerin üzerine saçılır. Günler sonra göbek düştüğünde üzerine, hangisinde karar kılınacaksa, ya sedef veya kurşun küllü ya da buzağının topuk kemiğinin küllü saçılır.

Göbek kesildikten sonra uygulanması gerekli olan ilk şey yenidoğanın damağını bal ile ovalamak, kulağını sallamak ve burnunu yumuşak sonda gibi bir pamukla temizlemektir. Sonra [burnunun] içine azıcık zeytinyağı damlatılır ve bedeni su ve tuzla ovulur. Ebe onun [yenidoğanın] uzuvlarını ve özellikle kafasını düzeltmeyi hedefler, taraflarını [kolları ve bacakları] uzatır, burnunu ve alnını düzeltir ve antüsünü serçe parmağı ile gıdıklar. Onu kundaklamayı isterse, onun uzuvlarını uzatır, onları hızla düzeltir, yumuşak bir kundak ile nazik bir şekilde kundaklar ve orta karanlıkta bir odaya bırakır. Onun gözlerinin üzerine bir koruyucu bırakır. Onun karnını germeyecek ve gaz çıkartmayacak şekilde orta miktarda emzirilmelidir; çünkü bundan ona tembellik, durgunluk, nefes değişikliği, ağlama ve kusma gelir. Şayet bundan ona bir şey gelirse, onun emzirilmesi azaltılır, uykusu uzatılır, orta sıcaklıkta su ile eğer yazsa ılık su ile yıkanır. Yıkama sırasında kulağına biraz su kaçmasından kaçınılır, yıkama sırasında onun en iyi durumu ebesinin ön kolu üzerinde göğsüyle birlikte yüzü üzerine uzanıyor olmasıdır. Yenidoğanın (mevlūd) gözlerinin önüne çeşitli renklerde boncuklar asılmalı, onun için sesle ve mırıldanmayla ninni çoğaltılmalıdır. Emzirme onun uzun uykusundan sonra olmalıdır. Onun için en uygun süt, annesinin sütüdür, çünkü o annesinin karnında beslendiği gıdaya benzer. Her ne zaman onun burnuna zeytinyağı damlatmak ve gözünün tabakalarını yıkamak alışkanlık edinilirse, ona yararlı olur. Mutedil bir şekilde hareket ettirmek alışkanlık edinilmelidir.³⁴

Bebeğin anne sütü emmediği durumlarda seçilecek olan sütannenin özellikleri bölümün ilerleyen kısmında ele alınmış, sütannenin sütünün kıvamı ile bunun nasıl test edileceği hakkında bilgi verildikten sonra, sütannenin gıdası ile sütünün ince ya da yoğun kıvamlı olması durumunda ve yine sütünün çoğalması ya da azalması durumunda

sütannenin yapması gerekenler hakkında açıklamalar yapılmaktadır:

Annesinin bir engeli yüzünden çocuk süt emmek istemezse, o zaman onun için mizacı düzgün, huyu mutedil, uzuvları uygun, yaşı genç, yirmi beş ile otuz beş yaş arasında olan, etli, kaslı, boynu kalın, göğsü geniş ve tenine kırmızılık karışmış beyaz bir sütanne seçilmelidir. Yine çocuk (tıfl) ondan ahlakını kazanacağı için ahlakı doğru olan birisi seçilmelidir. Bundan dolayı Peygamber, sallallahu aleyhi vessellem, kötü huyları onları çocukların (tıfl) tedbirinde kötülüğe teşvik ettiği ve çocuk için gerekli olanı zayıf ettiği için delileri emzirmekten uzak tuttu. Doğuma yakın ve doğuma uzak ve hasta olmamalıdır. Memesi büyük olan en iyisidir. Sütünün çok yoğun ve sulu ince ya da kesilmiş ya da bol köpüklü, tuzlu ya da ekşi ya da acı olmaması için dikkat edilmelidir. Onun yoğunluğu bir trnak üzerine damlatmakla değerlendirilir, eğer hızla akarsa o suludur ya da donmuş gibi durursa o zaman çok yoğundur, bilakis bunun arasında olması gerekir.

Sütün yoğunluğu ondan birazının mürle bir deniz kabuğu içerisinde oturması ile değerlendirilebilir, onun peynirliliğine ve sululuğuna bakılır ki onun ikisinin de dengeli olması gerekir. Sütannenin gıdası iyi olmalıdır/düzeltilmelidir ve hafif, uygun etlerden ve üretimi iyi yapılmış ekmekten olmalıdır. Acıdan, tuzludan, çok ekşiden ve kabız ediciden sakınır. Sarımsak, soğan, pırasa, su teresi/roka, kereviz ve nane gibi ısıtması kuvvetli olan sebzelerden sakınır. Cinsel birleşmeden ve adet görmekten sakınır. Eğer onun sütü iyiye ve sütte yoğunlaşma meydana geldiyse, egzersizle o yumuşatılır, sütannenin gıdaları azaltılır ve sirkeli bal şerbeti içirilir. Eğer incelse, rahat bir hayat yaşatılır, egzersiz yasaklanır, gıda artırılır. Eğer çocuğa (tıfl) ishal gelirse, kabız edicilerle beslenir. Eğer çocuğun (tıfl) vücudunda sivilceler/püstüller olursa, sütanne arpa suyu ve sirkeli bal şerbeti içer, etten ve tatlıdan yasaklanır/alıkonulur, muzevverātla^e beslenir ve kan alınır.

Hekimler, eğer çocuğun (tıfl) yaşı dört aylığa ulaştıysa ve sütannenin sütü, gıdasının artırılması durumunda bile azaldıysa, ondan kupa çekilmesine izin verildiğini, onun egzersizinin azaltılmasını, ona arpa, bakla, pirinç, şekerli kepek suyu, badem sütü içinde pişirilmiş rezene kökü, dereotu tohumu, içinde süt olan keçi ve koyun memelerinden yapılmış çorba verilmesini söylediler. Kaynatılmış tuzlu balık kafalarının yenilmesi bu bapta yararlı olur. Bu ilaç sütü artıranlardandır: Dereotu tohumundan

e "müzevvere: et suyu katılmaksızın hazırlanan yemekler için kullanılan genel isim; müzevvere-i kar': et suyu katılmadan pişirilen kabak yemeği; müzevvere-i zirebac: safran veya sarımsakla pişirilmiş paça çorbasi."⁴⁷

çeyrek rıtl,^f çemen otu tohumu ve yonca tohumunun her birinden iki ükiyye,^g lahana tohumu, kokulu yonca her birinden bir ükiyye alınır ve iyice ezilir, sonra taze rezene alınır, ezilir, sıkılır, tereyağı ve bal ile karıştırılır ve yoğrulur. Sütanne her gün ondan bir ceviz kadar yer. Bir dirhem miktarınca kurutulmuş ve iyice ezilmiş solucan ya da kurtçuk alınmasının ve arpa suyu ile içilmesinin, sütü çoğaltabileceği ve akıtılabileceği söylenir. Eğer sütannenin sütü bozulacak şekilde çoğalır, o zaman gıdayı azaltmalı, egzersizi artırmalı, gıdalardan ekşi olanları kullanmalı ve memeye sirke ile ezilmiş mercimeği yakı yapmalıdır. Naneyi sıkça yemek sütü kurutur.³⁴

Çocuğun emzirilme zamanı, koşulları, bunun için dikkat edilmesi gereken durumlar bölümün bundan sonraki kısmında ele alınmakta, çocuğun süttten kesilmesi sırasında ve yine dişlerinin çıkmaya başladığı zamanda yapılacaklar hakkında bilgi verilmektedir:

Eğer çocuk (tıfl) meme emmeyi isterse, onu emzirmeden önce memeden damlalarca sağım yapılması ve eğer çocuk (tıfl) kızgın/hareketli bir durumdaysa sütannenin onu açken emzirmemesi gerekir. Çocuğun (tıfl), onun mesanesini yıkamak için içinde sus kökü ve hünnapla beraber biraz kereviz tohumu ve teberzed^h bulunan su gibi kaynatılarak hazırlanan idrar akıtıcı suyu almayı adet edinmesi gereklidir; çünkü çocukların (tıfl) mesanelerinde sıklıkla taş ve kum ortaya çıkar, zira onların gıdası süttür. Kavun/karpuz çekirdeğinin içi bunda faydalıdır.

Sütannenin eşinin olmaması gerekir, çünkü onun cinsel ilişkisi adet kanamasını harekete geçirir, sütü bozar ve onun iyiliğini azaltır, belki de gebe kalır ve sütü çok kötü olur. Eğer emzirmeden önce çocuğa (tıfl) bir kaşık bal yalattılırsa, sütanne bundan yararlanır. Doğal emzirme iki yıldır. Çocuğun (tıfl) süttten kesilmesinden önce gıdaları yemesi ve içmesi yavaş yavaş artırılır. Yavaş yavaş verilecek olan ilk şeyler ezilmiş kek unuyla birlikte kesilmiş teberzedden iyice hazırlanmış bisküviler olmalıdır. Bisküviler alınır ve emmesi için çocuğun eline verilir, ardından piliçlerin göğüslerine yapışık kısımlar yalattılır. Sonrasında sütlü ve şekerli pirince geçilir ve bunun gibi un özü, şeker ve biraz badem yağı ile yapılan hafif çorbalar verilir ve onun egzersizi artırılır. Eğer çocuğun dişleri yarılmaya başlarsa, boynu zeytinyağı ile yağlanır ve aynı amaç doğrultusunda dişetleri kaz ve tavuk içyağı ya da

kaymak ve tavşan beyni ile ovulur. Dişler çıkmaya başladığında meme emme esnasında onların dibinden irin emerler, bu nedenle onlara ishal gelir; bundan dolayı onlara bu günlerde tutucu [ishal kesici/kabız yapıcı] şıralardan bir şeyler verilmeli, tutucular [kabız yapıcı yiyecekler] yedirilmelidir. Çocuğun (tıfl) dişlerinin ömrünü güçlendirmek ve onunla heveslendirmek amacıyla ellerine emmesi için bir parça meyan balı sıkıştırılır/tutturulur.³⁴

Bölümün sonunda çocuğun konuşmaya ve yürümeye başladığı zaman yapılacaklar kısaca ele alınmaktadır:

Çocuk (tıfl) konuşmaya başladığı zaman, dilinin altı ovulur. Ayağa kalkmaya başladığında hareketlerinde süratini artırmaması, eklemelerini ve sırt omurlarını incitmemesi için korunur; bundan dolayı bacaklarında kavislenme meydana gelebileceği için belki süratli hareketten men etmek gerekebilir. Bununla birlikte emekleme sırasında onun yolu kolaylaştırılır. Yumuşak bir poşt üzerine bırakılır ve ellerinin arasında yer alan ve onda merak uyandıran tahta ve demir gibi keskin şeyler ve içinde ateş olan ısıtıcı aletler kaldırılır.³⁴

Çocuklarla ilgili ikinci bölüm “Çocukların hastalıklarının tedavileri hakkındaki bölüm” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde çocuklarda görülen hastalıkların dönemin eserlerinde de görüldüğü şekilde baştan ayağa doğru sıralandığı ve özellikle bu hastalıkların tedavilerine yönelik önerilerin verildiği görülmektedir:

Çocukların (tıfl) hastalıklarının tedavileri hakkındaki bölüm

Çocuklarda (tıfl) tedavileri onlara mahsus hastalıklar ortaya çıkabilir. Bunlardan [başka, çocuğun] sütannesinin hastalığı nedeniyle hasta olanlar vardır; o zaman sütannenin mizacı düzeltilmeli ve sütanne emsalinin tedavi edildiği gibi tedavi edilmelidir. Bundan kasıt çocuk ona [sütanneye] mahsus olan bir sebeple hasta olabilir ve ona göre tedavi edilmelidir.

Eğer çocuğun gaitası hapsolursa, fare pisliğinden ya da nâıftanⁱ ya da hatmiden ya da şekerden bir fitil taşınmalı ve gaitanın çıkışı artırılmalı ve sütannenin sütü yumuşatılmalıdır. Eğer çocuğun tabiatı yumuşamazsa, çocuğun karnının üzeri biraz sığır safrası ile ovalanır ya da terementiden leblebi kadar verilir ve tekrar tekrar zeytinyağı ile yağlanır. Eğer bu devam ederse, kudret helvasından yapılmış sıcak gülabdan yudum yudum içirilir.

Çocuklarda, özellikle diş çıkarma sırasında, diş etinin

f “rıtl/ratl c. arñâl, rıtl, bir ağırlık ölçüsü (bölgeye göre değişir ortalama 2564 gr.).”³⁴⁶
g “ükiyye (a.i): 1283 gr’lık eski bir ağırlık ölçüsü.”³⁴⁴
h “P. teberzed, 1. White sugar-candy (cut with hatchet). 2. Rock-salt.”³⁴⁵

i “A. nâıft: A confection in fine white fibres, made of honey, oil, soapwort and other ingredients.”³⁴⁵

yarılması esnasında ortaya çıkan irinin emilmesi sebebiyle ishal ortaya çıkabilir. Reis [İbn Sīnā], tabiatın uzvun yaratılmasına yönelik çalışmasının sindirimin iyi olmasıyla mümkün olacağını söyledi. Öncelikle doğrudur, çünkü çocukların (tıfl) yaşında tabiat hâlâ yaratmayla meşguldür. Zira büyük bir maddeden uzvun şekillendirilmesi/yaratılışı ve bunun gibi bir maddeden onun üzerine büyümenin [gerçekleşmesi] tabiat nezdinde benzersizdir/tektir, çünkü tabiat büyümeye ve süttten kesilmeye uygun olan bedeli ve artışı sağlamaya çalışır. Yine, tabiat onların artışını dikkate alır, maddeleri çeker ve uzvu yapmaya başlamada ya da bir misli artırmada şekillendirmeyi/yaratılışı eşit olarak tamamlar. [Tabiat] bütün bedenin sindirimiyle birlikte her gün artışla meşgul olmasa, o zaman dış miktarıyla nasıl meşgul olur. Eğer düşünce/söz belki uzvu şekillendirmek için fazlayı çektiği nedeniyle olsaydı, ona benzer olurdu, çünkü çocuklarda (şabî) dişlerin çıkması sırasında nemli/yaş maddenin fazlalığından çenelerinde spazm/kasılma ortaya çıkabilir ve onun tedavisini de söyleyeceğiz. İshale gelince, süttannenin tutucuları [kabız yapıcı yiyecekleri] yemesi gereklidir. Çocuğun (tıfl) karnına her ikisi de ezilmiş ve sirke ile yoğrulmuş gül tohumu ve kimyonla veya sirkeyle pişirilmiş kara darı ile yakı yapılır ve saf ayva sırasından verilir. [Ayrıca] arpa seviki ya da iğde/alıç ya da elma gibiler verilir.

Çocuklarda (tıfl) aft ortaya çıkabilir, o zaman ikisi de ezilmiş kurşun üstübeç ve doğal kurşun oksidi alınır ve gül yağı ve mum ile karıştırılır, bu onun diline sürülür ve eğer daha çok soğutmaya ihtiyaç olursa, onun içine kafur, mazi, nar kabukları, kündür kabukları, sumak bırakılır. Gül yağlı kuru kişniş bunda yararlıdır. Süttannenin sirkeyle summâkiyye,^j hısrımıyye^k ve 'adesiyye'^l; sebzelere marul, hindiba ve semizotu yemesi gerekir. Bu merhem kötü olan aftı düzeltir: Gül den bir kısım, mazıdan bir kısım ve safrandan yarım kısım alınır, iyice ezilir, gül yağı ve mum ile karıştırılır ve onunla dil kaplanır. Eğer aft siyah olursa, o kötüdür ve öldürücüdür, ama tilki üzümü suyu, taze kişniş suyu, gül yağı ve mum alınır, iyice ovulur ve onunla kaplanır. Yanmış tuzlu balık kafasının küllü aft yaralarının izlerini düzeltir.

Çocuklarda (tıfl) çenelerin kırışlerinde şişler ve özellikle dişlerin çıkması sırasında kasılma ortaya çıkabilir, o zaman kaymak, zeytinyağı ya da papatya yağı gibi bazı yağlarla nazikçe yağlanmalı ve üzerlerine parmağın ucu ile basılmalıdır. Çocuğun (tıfl) damağına balla birlikte terementi sürülür.

Çocukların kafalarına içinde dereotu ve papatya pişirilmiş su azar azar dökülür. Onların kasılması süsen yağı, şebboy yağı ve kına yağı ile yağlanarak tedavi edilir.

Onlarda spazm ile beraber tetanos ortaya çıkabilir, o zaman onların vücutlarına içinde eşek hıyarı pişirilmiş su azar azar dökülür ya da menekşe yağı eşek hıyarı yağıyla beraber karıştırılır ve onunla yağlanırlar. Eğer bu spazm ve tetanosun kuruluştan olduğu tahmin edilirse, çocukların vücutları menekşe yağına batırılır, onların kafalarına süt sağılır ve onların bingıldakları tatlı zeytinyağı ve menekşe yağına batırılır ve ikisiyle boyun ve sırt omurları yağlanır.

Kesme sebebiyle çocukların (tıfl) göbeği şişebilir, o zaman doğal kurşun oksidi, teke diken, taze kişniş suyu ve üstübeç ile kaplanır ve terementi eritilerek ve susam yağı ile karıştırılarak sürülebilir ve bundan içirilebilir.

Çocuklara (tıfl) kusma gelebilir, o zaman mayhoş elma şarabı ve naneli mayhoş nar şarabı içirilirdir ya da fiştüğün dış kabukları ile beraber Kükân'ın^m mayhoş elma suyu içirilirdir, midelerine akasya, sandal, sirke ve ödağacı ile yakı yapılır. Eğer kusma balgamlı olursa, nane ve kuru yarpuz içirilirdir.

Çocuklarda (tıfl) çok süt içmekten şişkinlik ortaya çıkabilir, o zaman bal sürülmüş parmakla onun diline basılır, balgam kusabilir ve kendi kendine temizlenir.

Belki bağırsaklarındaki yelden ısırap çekebilir, o zaman özellikle çocuk (tıfl) ıslak/nemli olduğunda içinde biraz peynir şekeri ile yarpuz ve anason pişirilmiş su içirilir, o bununla yarar görür.

Çocukta (tıfl) uykusuzluk ve ağlama ortaya çıkabilir, o zaman süttannenin mizacı nemlendirilir ve sebzelere marul yer, haşhaş yemeyi sıklaştırır. Çocuğun başına içinde haşhaş kabuğu pişirilmiş ılık su azar azar dökülür ve kabak çekirdeği yağından biraz yudumlatılır. Çocuklar (tıfl) için iyi uyutucunun niteliği/reçetesi: Bakla, haşhaş ve kitre her birinden birer dirhem, afyon ve safran her birinden ikişer dānaqⁿ [alınır]. İçimi bir kırattan^o yarım dānaqa kadardır.

Çocuklarda nezle ve öksürük ortaya çıkabilir, o durumda eyd yākūzā/yakuza ellerinden biraz verilir. Kitre, haşhaş ve ayva çekirdeğinin iç kısmının güç artırıcı gülele yoğrulmasıyla hazırlanan şeyden verilir. Çocuğun başına sıkça azar azar ılık su dökülür. Eğer çocuğun göğsünde nezleden dolayı

m Kokan, Kokand: Özbekistan'da bir şehir (YN).

n "A. dānaq, dāniq: The sixth part of a dirhem"⁴⁵; "P. dāng: The sixth part of a miscal; or of a dirhem."⁴⁵; "dāng (f.i.): bir dirhem altıda biri."⁴⁴

o "kīrāt (a.i.): kırat, şer'isi, orta büyüklükte beş arpa ağırlığında olan ve kuyumcular arasında kullanılan miskalin yirmi dörte biri kadar bir ağırlık ölçüsü."⁴⁴; "A. qīrāt: 1. A carat, twelfth of a drachm. 2. A carat of fineness of gold or silver."⁴⁵

j "A. summākī: 1. Mixed or prepared with sumach. 2. Like sumach. 3. Porphyry."⁴⁵

k "A. 'adesiyye: 1. Lenticular. 2. Lentil soup; lentil stew."⁴⁵

l "A. hısrımıyye: A dish flavored with green grapes."⁴⁵

bir şey ortaya çıkarsa ve onun başına hırlama/horlama geldiyse, o zaman sus kökü, hünnap ve menekşe reçeli pişmişinden biraz yudumlatılır ya da balla yoğrulmuş keten tohumundan ya da ezilmiş ve balla yoğrulmuş kimyondan verilir.

Çocuklarda (tıfl) korkma, özellikle uykuda ortaya çıkabilir, o zaman balgam ortaya çıkaran [yiyecekleri] yememelidirler ve süttannenin gıdası yumuşatılmalı ve azaltılmalıdır. Tohumlu sirkeli bal şerbetinden biraz içirilir ve çocuğa (şabî) bazı şerbetlerle ıslatılmış kimyon, nân-h'ah,^P kekik, karaman kimyonu ve ödağacından bir şeyler verilir. Asfer-i selîm olarak bilinen macundan biraz yemesi faydalıdır ve çocuğun (tıfl) vücudu üzerine de dökülebilir. İçinde papatya, kral tacı ve mercanköşk pişirilmiş suyla banyo yaptırılır. Onun karnının üzerine kına yağı ya da eşek hıyarı yağı gibi bazı yağlarla yakı yapılır ve süt içmesi azaltılır.

Çocuklarda (şabî) kulaklardan sıvı akması ortaya çıkabilir, o zaman natrondan cüzi bir miktarla beraber şaptan ve safrandan biraz alınır, balla karıştırılır ve bundan kulağa bırakılır. Eğer onlarda [kulakların içerisinde] ağrı olursa, onlara kadın sütü ile çözülmüş göze sürülen beyaz şiyaf damlatılır. Eğer onların içine yelden bir ağrı gelirse, o zaman yağ içerisinde kızartılmış ardiç tohumu ile tedavi edilir ve onların içine damlatılır ya da içinde yarpuz pişirilmiş su dökülür ya da mercimek, mür, hanzal tohumu/çekirdeği menekşe yağı ile pişirilir ve içlerine damlatılır.

Çocuklarda şiddetli aksırık ('uṭās) ortaya çıkabilir ve eğer onun sebebi beyindeki şişlik değilse, o zaman kuru dağ fesleğeni alınır, ezilir ve onların burunlarına üflenir.

Çocuğun (tıfl) beyninde menenjit ('uṭās) olarak adlandırılan şiş ortaya çıkabilir ve bundan onların gözüne ve boğazına ulaşan bir ağrı ortaya çıkabilir, onların renkleri sararır ve gözleri çukura kaçar, o zaman soğuk özsularla beynin soğutulması gerekir. Bıngıldak üzerine tilki üzümü, semizotu, gül yağı ve biraz sirkeli şarap ile dövülmüş soyulmuş kabak kabukları gibi özsular konur. Karnıyarık otu tohumu yumurta sarısı ve gül yağı ile beraber dövülür ve değiştirilir. Süttannenin mizacı soğutulur ve onun tedbiri yumuşatılır.

Çocuğun boğazında bademciklerinde ve küçük dilinde şişlik ortaya çıkabilir, o zaman biraz dut sırası ile gargara yaptırılır ya da mercimek mayhoş nar suyu ile pişirilir ve ondan yudumlarla içirilir.

^P P. nân-kh'āh, 2. The fragrant seeds of ptyoclis ajowan, sprinkled on bread in the east.⁴⁵; "nân-khwāh, Aniseed (in some places, it seems to mean caraway seed), which frequently is baked in bread on account of its flavor and stomachic qualities; bishop's weed."⁴³

Çocuklarda (şabî) çocukların yeli olarak adlandırılan yel/gaz ortaya çıkabilir, o zaman bu ilaçtan verilir: Kunduz hayası, kimyon ve kekik eşit seviyelerde alınır ve ezilir. Çocuğa (tıfl) ondan bir kırat miktarında bazı içeceklerle birlikte verilir, çünkü o faydalıdır. Yine defne tohumu macunundan iki kırat verilir. Süttanne nemli/sulu şeylerden perhiz ettirilir ve onun tedbiri yumuşatılır.

Çocuklarda (şabî) ağlamanın şiddetinden fitik ortaya çıkabilir, o zaman o yere fitik yakısı gereklidir.

Çocuğa (tıfl) humma gelebilir, o zaman onun mizacını soğutmak ve nemlendirmek, süttanneden kan almak ve onun mizacını soğutmak gerekir. İkisi de sirkeli bal şerbetinden, teberzed ile karışmış tatlı ve mayhoş nar suyundan yarar görür. Süttanneye arpa suyu içirilir.

Çocukta sivilceler/püstüller ortaya çıkabilir, o zaman süttanneden kan almak, ona arpa suyu ve sirkeli bal şerbetli keten tohumu suyu içirmek, olanak varsa soğutmak ve çocuğun sivilcelerine mersin ağacı, doğal kurşun oksidi, üstübeç ve gül yağı sürmek gerekir.

Çocuğun (tıfl) göz kapaklarında kabarma ortaya çıkabilir, o zaman teke dikenini rendelenir, sütle yoğrulur ve göz kapağı onunla kaplanır. Ağlama çocuğun (tıfl) gözünde beyâda^q benzer bir şeye etki edebilir, o zaman içine tilki üzümü suyu damlatılır. Yeni bir çömlek/porselen üzerinde gül yağına doğal kurşun oksidi rendelenir ve göz kapağı onunla kaplanır. Çocuğun (tıfl) göz kapaklarında kavlama/deri soyuntusu ortaya çıkabilir, o zaman gül yağı ile sıvanır ve üzerine ikisi de ezilmiş mersin ağacı ve gül serpilir ya da gül yağına doğal kurşun oksidi rendelenir ve sürülür.

Çocukların (şabî) karnında onlara zarar veren kurt ortaya çıkabilir ve ondan burulma ve kolik ortaya çıkabilir, belki uzun kurtlar olabilir, o zaman biraz sütle karıştırılmış taze pelin otu suyu içirilirler ve onların karınlarına deniz pelini ya da sığır safrası ya da ebucehil karpuzu yağı sürülür. Eğer makatın çevresinde ortaya çıkan küçük [kurt]tan olursa, o zaman makata acı badem yağı sürülür ve şekerli andız otu suyu sürülür ya da bir fitil şeftali yaprağı suyuna batırılır ve ezilmiş zeraventile bulanır ve anüsün içine koyulur.

Bil ki özellikli hastalıklarından dolayı bebeklerin (tıfl) ve çocukların (şabî) tedavileri, hastalıkların tedavilerinin çoğundan ayrılır ve bununla beraber onların kuvvetlerinin ve zayıf terkiplerinin taşıyacağı miktarda ilaçla yetinilir.³⁴

^q Beyâd/beyâz'ın lökoma (korneal opasite) olabileceği değerlendirilmektedir (YN).

“Çocukların, gençlerin, orta yaşlıların ve yaşlıların tedbiri hakkındaki bölüm” ise çocuklarla ilgili bilgi verilen üçüncü bölümdür. Başlığından da anlaşılacağı üzere bu bölümde insanın çocukluktan sonraki çağlarının da ele alındığı görülmektedir. Adı geçen bölümün çocuklarla ilgili kısımları gözden geçirildiğinde ilk olarak bir yaşını, sonrasında da dört ve altı yaşlarını geçmiş çocukların tedbirinde yapılması gerekenlerin ele alındığı görülmektedir:

Çocukların (şabī), gençlerin (şebāb), orta yaşlıların (kuhūle) ve yaşlıların (şeyhūhe) tedbiri hakkında bölüm

Bir yaşını geçmiş olan süt çocuklarına (tıfl) gelince, onların mizacına yönelik gözetilecek ilk şey yumuşak, düzgün ve uygun yiyeceklerin seçilmesidir. Onlar yumuşak hareketlere yönelirler ve yaşla beraber artırırlar. Her gün yemekten önce tatlı su ile banyo yapmaları gerekir. Onlar arkadaşları ile hareket için serbest bırakılırlar. Onların uzuvları sertlik kazansın diye hafif ovma ile azaları sertleştirilmeye başlanır. Kötü gıdalardan bir şeyler [almalarına] müsamaha gösterilmezler. Onların kalplerine nefis için canlandırıcı ve neşelendirici şeylerle yaklaşılmalıdır. Onlara öfkeden ya da nefis kırmaktan kaçınılır, çünkü bu onların mizacı üzerinde iz bırakır; onların ahlakını bozar ve onlarda öfkeyi huy haline getirir. Ama onların hoşnutluğu amaçlandığında, onlarda huy ve meleke olur ve onlarda öfkenin gücü zayıflar. Onların karşılarında peynir, süt, paşırma, sığır eti, heriseler, katı yumurta ve nişasta ile yapılmış tatlı gibi kötü ve yoğun gıdalar; sarımsak, soğan, hardal, roka ve kötü hıtlılar ortaya çıkararak tüm yiyecekler yenilmez. Onların vücutlarının sağlığı korunduğu gibi onlarda iyi huy meleke olana kadar ahlaklarının oyunla ve hoşgörü ile güzel olması da hedeflenir. Dört yaşını geçtikleri zaman hareket ve oyunda serbest bırakılırlar. Onların hareketini bozmayacak düzenlemeye göre gıdaları artırılır. Onun mizacına bakılır, eğer ateşli/sinirli olursa, sıklıkla tatlı ve mayhoş nar suyu verilir; soğuk su içmede ve soğuk sulu gıdalarla beslenmede serbest bırakılır. Çok sıcak suyla banyo yaptırılmaz ve banyo azaltılır. Soğuk suyla banyo yaptırılmaz, çünkü büyümeye zarar verir. Altı yaşında olduğunda, o zorunlu olarak okula katılır ve onu sıkıntıya sokacak, bıktırarak ve öğretimden nefret ettirecek şekilde onun üzerine yüklenilmez, aksine hoşgörülle [yaptırılır].³⁴

Çocuklarla ilgili son kısımda ise çocuğun zihinsel ve fiziksel gelişimi ve eğitimi ile ilgili yapılacakların özetlendiği görülmektedir:

Çocuğu herhangi bir öğretmene götürmek büyüklerin yanılığlarından, aksine onun için huyu güzel, davranışı iyi ve gereçleri düzgün olan birisini seçmek gerekir. Çünkü çocuk (şabī) çoğunlukla alışkın olduğu huyları alır ve kopyalar. Bu yaşı geçtiğinde, yemekten sonra hareketten ve yorgunluktan men edilir. Onun gıdası artırılır. Daha kuvvetli olan hareketlere adım adım ilerletilir. Övgüye değer ahlak/huyar edindirilir. İştahtan soyutlanmış yemenin/yedirmenin ona olan kötülüğünden sakınılır; buna ek olarak kötü olan yiyecekte ve onu uygun olmayan zamanda yemesinden, seçmesinden ve değerlendirmesinden korkulur. Bu yüzden kıyasla/anlayışla yemeye alıştırılır, çünkü hayvanla insan arasındaki fark hayvanın iştahtan soyutlayarak yemesi, insanın iştahına ve bu kıyasın/anlayışın alışkanlık olmasına bağlamasıdır. Zira buna alışmadığında, iştahta ve yemede hayvanların yolunda hareket eder. Bu yaşı geçtiğinde ilimlere ya da ona uygun olan meslekle ilgili sanatlara çağrılır ve yine onun durumuna uygun olmadığı tahmin edilen şeylere benzer egzersizlerden vaz geçilir. Onun egzersizi artırılır ve uzuvlarının sertleşmesi, neminin kalması ve kuruluştan korunması için hamamdan kısıtlanır. Egzersizi artırma, hamamı azaltma, uzuvları ovma ve onları sertleştirme, onu kuvvetli yiyeceklere yönlendirme gibi bu duruma delikanlılık ve gençlik (şebāb) yaşına ulaşıncaya kadar kademeli olarak devam edilir.³⁴

Tartışma

İbn Hubel el-Bağdādī *Kitabu'l-Muhtārāt fī'l-Ṭıbb* 'ında çocukların sağlığı ve hastalıkları hakkında ele aldığı ilk bölüm olan “Yenidoğanın tedbiri hakkındaki bölüm”de konuya gebelik ile ilgili tedbirlerle başlamış, daha sonra doğum sırasında ve doğum güçleştğinde yapılacaklar ile plasentanın çıkmadığı durumlarda yapılması gerekenleri ele almış, doğumdan sonra bebek için yapılması gerekenler ile sütannenin seçimi ve sütünün durumu hakkında bilgi vermiş, sütün azaldığı ve arttığı durumlarda yapılacaklar ile bebeğin nasıl emzirilmesi gerektiği hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Verilen bilgiler değerlendirildiğinde konunun ele alınışının hem şeklen hem de içerik bakımından genel olarak Ebū Bekr Muhammed b. Zekeriyā er-Rāzī'nin *Kitābu'l-Manşūrī* 'sinde gebelik, doğum, sütannenin seçimi ve sütün durumu ile ilgili bölümleriyle^{21,22} benzeştiği fark edilmektedir. Bununla birlikte İbn Hubel'in düzenlediği bölüme er-Rāzī'nin *Manşūrī* 'sinde bulunmayan bazı bilgileri, örneğin bebeğin doğumunda göbek kordonunun kesilmesi ve göbeğin düşmesinden sonra yapılacaklar,

sütannenin yaşı, sütannenin seçimi konusunda Hz. Muhammed'in görüşleri, sütün yoğunluğunun değerlendirilmesi konusunda yapılacak testler, sütün artırılması için yapılacaklar ile çocuğun ayaklanmaya başladığı sırada alınacak tedbirler gibi bazı konularda İbn Sīnā'nın *el-Kānūn fī't-Ṭıbb*'inden^{29,30} yapılmış olduğu düşünülen bazı alıntıları eklediği fark edilmektedir. 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin de İbn Hubel'in konuyu ele alış biçimine benzer şekilde gebelik ve doğumla ilgili tedbirleri çocuklarla ilgili verdiği bilgilerin öncesinde ve daha ayrıntılı olarak^{24,25} ele aldığı görülürken, hem Ebū'l-Kāsim b. el-'Abbās ez-Zehrāvī'nin *et-Tāsrif li-men 'aceze 'ani't-telif*'inde^{26,28} hem de İbn Sīnā'nın *el-Kānūn fī't-Ṭıbb*'inde^{29,30} çocuk sağlığı ve hastalıkları hakkındaki konuya bebeğin doğumuyla birlikte alınacak tedbirlerle başladığı, gebelik ve doğumla ilgili bölümlerin ise eserlerinin başka kısımlarında ele alındığı fark edilmektedir.

Kitabu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb'in "Çocukların hastalıklarının tedavileri hakkındaki bölüm" başlığını taşıyan bölümünün ise şeklen, İbn Hubel'in sıraladığı hastalık isimleri ile er-Rāzī,^{17,19} 'Alī b. el-'Abbās,^{24,25} ez-Zehrāvī,^{26,27} İbn Sīnā'nın^{29,30} eserlerinde verilen hastalık isimleri karşılaştırıldığında, 'Alī b. el-'Abbās'ın *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye*'si^{24,25} ile İbn Sīnā'nın *el-Kānūn fī't-Ṭıbb*'inde^{29,30} yer alan sınıflandırmalar ile uyumlu olduğu görülmekte, yapılan karşılaştırma sonucunda ise bu bölümün içeriğinin çok büyük ölçüde 'Alī b. el-'Abbās'ın *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye*'sinde yer alan içerikle^{24,25} uyumlu olduğu fark edilmektedir.

Kitabu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb'in "Çocukların, gençlerin, orta yaşlıların ve yaşlıların tedbiri hakkındaki bölüm"ünde çocuklarla ilgili verilen bilgilerin ise 'Alī b. el-'Abbās'ın *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye*'si^{24,25} ile İbn Sīnā'nın *el-Kānūn fī't-Ṭıbb*'inde^{29,30} yer alan bilgilerle örtüştüğü, bununla birlikte bazı farklılıkların da olduğu görülmektedir.

Öte yandan, bütün bu bölümlerde İbn Hubel el-Bağdādī'nin "Re'īs" sıfatı ile İbn Sīnā'yı bir kez andığı görülürken, bulgularımıza göre ona kaynaklık etmiş olabilecek diğer müellifler Ebū Bekr Muhammed b. Zekeriyā er-Rāzī ile 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'yi anmaması oldukça ilginç bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak İbn Hubel el-Bağdādī'nin çocukların sağlığı ve hastalıkları hakkında *Kitabu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb*'inde verdiği bilgilerin dönemin ilgili konulardaki bilgileriyle uyumlu olduğunu, İbn Hubel'in çocuk sağlığı ve hastalıklarına yönelik yazdığı bölümlerle ilgili olarak, yaşadığı coğrafyanın ve dönemin kendisinden önceki tanınmış yazarlarının

eserlerini ya da bir başka deyişle er-Rāzī'nin *Kitabu'l-Mansūri*'sini, 'Alī b. el-'Abbās'ın *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye*'sini ve İbn Sīnā'nın *el-Kānūn fī't-Ṭıbb*'ini temel almış olabileceğini söylemek olanaklı görünmektedir.

KAYNAKLAR

1. Hippokrates. Aforizmalar. 1. Basım. Eski Yunanca aslından çeviren: Çoraklı E. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
2. Galen, Green RM. A Translation of Galen's Hygiene (De Sanitate Tuenda) with an Introduction by Henry E. Sigerist. Springfield, Illinois: Charles C. Thomas, 1951.
3. Soranus'gynecology/translated with an introduction by Owsei Temkin with the assistance of Nicholson J. Eastman, Ludwig Edelstein, and Alan F. Guttmacher. Reprint. Softshell Books Edition, 1991.
4. Ullmann M. Islamic Medicine. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1978.
5. Sezgin F. Geschichte Des Arabischen Schrifttums, Band III, Medizin-Pharmazie-Zoologie-Tierheilkunde Bis ca. 430 H. Leiden: EJ Brill, 1970: 64-8,168-70.
6. Ullmann M. Die Schrift des Rufus „De infantium curatione" und das Problem Autorenlemmata in den „Collectiones medicae" des Orebasios. Medizinhist J 1975; 10: 165-190.
7. Oribase. Oeuvres d'Oribase, Texte Grec, En Grande Partie Inédit, Collationné Sur Les Manuscrits, Traduit Pour La Première Fois En Français; Avec Une Introduction, Des notes, Des Tables Et Des Planches, Par Les Docteurs Bussemaker et Ch. Daremberg. Tome Troisième. Paris: A L'Imprimerie Impériale, 1858.
8. Oribase. Oeuvres d'Oribase, Texte Grec, En Grande Partie Inédit. Collationné Sur Les Manuscrits, Traduit Pour La Première Fois En Français, Avec Une Introduction, Des notes, Des Tables Et Des Planches Par Les Docteurs Bussemaker Et Ch. Daremberg. Tome Cinquième. Paris: A L'Imprimerie Nationale, 1873.
9. Yaşar Soydan N, Aşkit Ç, Aciduman A. Amidalı Aetius ve çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine bir değerlendirme. Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi 2018; 61: 27-50.
10. Paulus Aegineta. The Seven Books of Paulus Aegineta. Translated from the Greek with a Commentary Embracing a Complete View of the Knowledge Possessed by the Greeks, Romans, and Arabians on All Subjects Connected with Medicine and Surgery by Adams F, in Three Volumes, Vol. I. London: Printed for the Sydenham Society, 1844.
11. İlgili Ö, Aciduman A. Aeginetali Paulus'un *Epitome* adlı eserinde hamile bakımı ve pediatri üzerine. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası 2017; 70: 5-11.
12. Beledī, Ebū'l-'Abbās Ahmed b. Muhammed b. Yaḥyā. Kitābu Tedbiri'l-Habāla ve'l-Etfāl ve's-Şibyān. Ankara: Milli Kütüphane, Yz A 3120
13. 'Alī b. Rabban al-Ṭabarī. Firdausu'l-Hikmat or Paradise of Wisdom. Edited by Siddiqi MZ. Berlin: Kunstdruckerei Sonne, 1928.
14. Aciduman A, Aciduman G. 'Alī b. Rabban et-Ṭabarī'nin *Firdevsu'l-Hikme fī't-Ṭıbb* adlı eserinde çocukların tedbiri ve sağlığın korunması üzerine. Lokman Hekim Dergisi 2021; 11: 269-283.

15. Şābit b. Qurra. Kitābu'z-Zahire fi 'İlmi't-Tıbb [Sobhy G (ed). The Book of Al Dakhira]. Cairo: Government Press, 1928.
16. Acıduman A. Şābit b. Qurra'nın *Kitābu'z-Zahire fi 'İlmi't-Tıbb* adlı eserinde çocukların korunması üzerine. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* 2018; 61: 86-91.
17. Radbill SX. The first treatise on pediatrics. *Am J Dis Child* 1971; 122: 369-376.
18. Yurdakök M. Razi: Çocuk hekimlerinin babası (IX. yüzyıl). *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* 1994; 37: 197-204.
19. Aşkit Ç. Rāzī: *Practica Puerorum*. Dört Öge 2019; 15: 47-74.
20. Ağırakça A. İslām Tıp Tarihi /Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar. İstanbul: Çağdaş Basın Yayın Ltd. Şti., 2004: 176-177.
21. Er-Rāzī, Abū Bakr Muḥammad ibn Zakariyā. The Book on Medicine Dedicated to al-Mansur [Al-Kitāb al-Manşūrī fi al-Tıbb]. <https://www.wdl.org/en/item/4276/>. (Erişim tarihi: 28 Haziran 2016).
22. Acıduman A, Aşkit Ç. Ebū Bekr Muḥammed b. Zekerıyyā er-Rāzī'nin *Kitābu'l-Manşūrī* adlı ünlü eserinde gebelerin ve çocukların tedbiri üzerine. *Lokman Hekim Dergisi* 2017; 7: 110-136.
23. Acıduman A. Ayaşlı Şa'bān Şifā'i ve ünlü eseri *Tedbirü'l-Mevlūd-I*: Kitabın yazılma nedeni ve önsöz. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* 2019; 62: 31-48.
24. 'Alī b. al-'Abbas al-Macūsī. Kāmīlu's-Şinā'ati't-Tıbbiyya. İkinci Cilt. Bülāk: Al-Matba'at al-Kubrā al-'Āmira, 1294/[1877].
25. Acıduman A, Aşkit Ç. 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmīlu's-Şinā'ati't-Tıbbiyye (Kitābu'l-Melikī)* adlı ünlü eserinde gebelerin ve çocukların tedbiri üzerine. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* 2017; 60: 64-81.
26. Ez-Zehrāvī, Ebū'l-Kāsim Halef b. 'Abbās. Et-Taşrīf mevstı'a tıbbiyye mine'l-kāmi'l-'aşiri'l-milādī. Haḳkaḳu ve tercemehu: ed-Duktūr Şubhī Maḳmūd Ḥamāmī. Mu'essesetu'l-Kuveyt li't-Teḳaddumi'l-'İlmī, 2004.
27. Acıduman A, Aşkit Ç. Rāzī'nin *Practica Puerorum* adlı eseri Zehrāvī'nin *Kitābu'l-Taşrīf* indeki çocuk hastalıkları bölümünün kaynağı olabilir mi? ya da Zehrāvī'nin *Kitābu'l-Taşrīf* indeki çocuk hastalıkları hakkındaki bölümün Arapça metni Rāzī'nin *Practica Puerorum* adlı eserinin kayıp Arapça metni hakkında fikir verir mi? İçinde: Demirhan Erdemir A, Sezgin G, Usmanbaş Ö (eds). 8. Uluslararası İslam Tıp Tarihi ve Etiği Kongresi, 14-16 Kasım 2019, İstanbul, Türkiye, Program ve Özetler, 2019: 40.
28. Acıduman A, Aşkit Ç. Ebū'l-Kāsim ez-Zehrāvī'nin et-Taşrīf eserinde çocukların tedbiri. *Dört Öge* 2020; 18: 111-128.
29. Abū 'Alī Ibn Sīnā. Kitābu'l-Kānūn fi't-Tıbb. Romae: In Typographia Medicea; 1593.
30. İbn-i Sīnā. El-Kānūn fi't-Tıbb, Birinci Kitap. (Türkçeye çeviren: Kāhya E). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, 1995.
31. Acıduman A. *El-Kānūn fi't-Tıbb*'ın Türkçe çevirisi *Tahbüzü'l-Mathūn*'da çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine Tokatlı Mustafa Efendi'nin katkıları. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* 2014; 57: 225-239.
32. Cürċānī, Seyyid İsmā'īl b. Huseyn. Zahire-i Ḥ'arezmsāhī Edirne: Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, No. 4721 (22 Sel 4721) [Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi'nde bulunan ve anabilim dalına Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk tarafından kazandırılan fotoğraf baskı].
33. Acıduman A, Şems Ş. İsmā'īl Cürċānī'nin ünlü eseri *Zahire-i H'arezmsāhī*'nin XVI. yüzyıl Türkçe çevirisi *Kānūn el-İllac ve Şifā el-Emrāz li-Küllī Mizāc*'da çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* 2014; 57: 141-160.
34. İbn Hubal al-Bağdādī, Muhazzabu'd-dīn Abī'l-Ḥasan 'Alī b. Aḳmad b. Alī. Kitābu'l-Muhtārāt fi't-Tıbb, at-tab'atu'l-ulā [Birinci Baskı], al-Cuz' al-Avval [Birinci Cilt]. Haydarābād: Matba'atu Cam'iyyati Dā'irati'l-Ma'ārifī'l-'Uşmāniyya (Haydarabat: Osmanlı Maarif Cemiyeti Dairesi Matbaası), 1362: 12-13, 187-198.
35. İbn Abī Uşaybi'a. 'Uyūnu'l-Anbā fi Tabakāti'l-Aṭıbbā. [y.y?]: Matba'atu'l-Vahbiyya, 1882: 304-306.
36. Kitābu'l-Mukhtār. Arabic Catalogue: Vol 4. Web adresi: <http://kblibrary.bih.nic.in/Vol04/Bp084.htm>. (Erişim tarihi: 4 Ağustos 2007).
37. Vernet J. Ibn Hubal. In: Lewis B, Ménage VL, Pellat Ch, Schacht J, (eds) The Encyclopaedia of Islam. (New Ed) Volume III. Leiden: E.J.Brill, London: Luzac & Co.; 1971: 802.
38. Harvey ER. Ibn Hubal. In: Selin H, (ed) Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures, Volume I (A-K). Berlin: Springer; 2008: 1104-1105.
39. İhsanoğlu E (ed). Türkiye Kütüphaneleri İslāmī Tıp Yazmaları (Arapça, Türkçe ve Farsça) Kataloğu. Hazırlayanlar: Şeşen R, Akpınar C, İzgi C. İstanbul: İslām Konferansı Teşkilātu, İslām Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1984: 107-108.
40. Acıduman A, Er U. İbn Hubal ve eseri *Kitābu'l-Muhtārāt fi't-Tıbb*'da omurga hastalık ve travmaları üzerine. *Lokman Hekim Dergisi* 2018; 8: 71-81.
41. Acıduman A, Kökeş F. İbn Hubal ve eseri *Kitābu'l-Muhtārāt fi't-Tıbb*'da kafa yaraları ve kafatası kırıkları üzerine. *Lokman Hekim Dergisi* 2019; 9: 302-311.
42. Acıduman A. Muhezzebu'd-dīn b. Hubal el-Bağdādī'nin *Kitābu'l-Muhtārāt fi't-Tıbb*'ında yaşlıların tedbiri üzerine. *Lokman Hekim Dergisi* 2020; 10: 115-123.
43. Steingass F. A Comprehensive Persian-English Dictionary Including The Arabic Words and Phrases To Be Met With in Persian Literature Being Johnson and Richardson's Persian, Arabic, and English Dictionary, Revised, Enlarged, and Entirely Reconstructed, First Edition 1892, First published in İstanbul: Çağrı Yayınları; 2005.
44. Devellioğlu F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat Eski ve Yeni Harflerle, Yayına hazırlayan: Güneçal AS, 18. Baskı. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2001.
45. Redhouse JW. A Turkish and English Lexicon. New Impression. Beirut: Librairie du Liban, 1996.
46. Güneş K. Arapça-Türkçe Sözlük. İstanbul: Mektep Yayınları, 2011.
47. Yıldırım N. XV. yüzyıla ait anonim bir cerrahnâme cerrahi yöntemlerin kullanıldığı fasıllar tıbbi terminoloji ile bitki, drog ve madde isimleri. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 2004/2005; 10-11: 325-433.